

TÜRK DİLLERİNDE NESNE GEÇİŞMESİ

Işıl AYDIN ÖZKAN*

Öz: Sözdizimsel ilişkilere bağlı olarak bir sözcüğün biçiminde veya sözcüğün içinde bulunduğu tümcenin dizilişinde bir başkalaşmanın ortaya çıkması geçişme olarak adlandırılır. Başka bir deyişle, geçişme, iki sözlüksel ögenin sözdizimsel konumlarını etkileyecek şekilde birbirine kaynaşmasıdır. Bu tür yapılar tümcede biçimsel olarak iki ayrı katılan gibi görüne de işlev, konum ve anlamsal roller açısından tek bir birim haline gelmişlerdir. Geçişme, tümcede, genellikle özne ve nesnelere etkileyen bir durumdur. Türk dilleri açısından değerlendirildiğinde özellikle ana ya da yan tümce yüklemi olan eylem ile yönettiği nesne arasında böyle bir birleşmenin meydana gelmesi yaygındır. Bu çalışmada nesne geçişmesi adı verilen bu süreç Türk dillerinden örneklerle ortaya konulacak; tümcedeki sözdizimsel, anlamsal, sözlüksel yönden etkileri ile dilbilgiselleşme, görünüş ve kalınış açısından durumu ele alınacaktır.

Anahtar Sözcükler: Nesne geçişmesi, geçişme, belirtisiz nesne-yüklem ilişkisi, nesne, yüklem.

Object Incorporation in Turkic

Abstract: The emergence of an alteration in the form of a word or in the order of a sentence depending on syntactic relations is called incorporation. In other words, incorporation is the contraction of two lexical items in a way that can affect their syntactic positions. Even though these kinds of structures seem as two different actants in the sentence, they have become one single unit in terms of function, position, and semantic roles. Incorporation is a situation that affects generally subject and objects in the sentence. If it's evaluated in terms of Turkic, it's common that such a combination occurs especially between the verb which is the predicate of the main sentence or subordinate clause and the object that it governs. In this study, this process called as object incorporation will be put forward with examples from Turkic, and its syntactic, semantic, and lexical effects will be discussed in terms of grammaticalization and actionality.

Keywords: Object incorporation, incorporation, indirect object-predicate relationship, object, predicate.

Giriş

Dilde iki sözcüğün yan yana gelmesiyle ortaya çıkan ve bu nedenle etkileri sözdizimsel olan süreçler vardır (ettirgenleştirme, edilgenleştirme, istem, eşdizimlilik, kaynaşma, birleşme vb.). Bunlardan biri olan geçişme, birbirinden bağımsız görünebilen sözcüklerin tek bir sözcük gibi davranarak birleşmesi olarak açıklanır (İmer vd., 2013, s. 132). Geçişme sonucunda, sözdizimsel ilişkilere bağlı olarak sözcüğün biçiminde ya da sözcüğün içinde bulunduğu tümcenin sözdiziminde bir başkalaşma ortaya çıkar. En basit şekliyle, iki sözlüksel öge, sözdizimsel konumlarını etkileyecek şekilde birbirine yapışır (Uzun, 2006, s. 73). Böyle şekillenmiş bir öbek ya da tümcesel yapıda, iki ayrı katılan olarak işlev, konum ve anlamsal rol üstlenen iki öge, tek bir katılanmış gibi görünür.

Geçişme, evrensel bir dönüşüm sürecidir. Başta eylemler ve sonrasında adlar olmak üzere çeşitli sözcüksel kategorileri etkileyebilir. Dillerde, farklı olgular geçişme süreci içerisinde değerlendirilebilir de (farklı veriler için bkz. Mandirussian, 1975,

* Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili Anabilim Dalı, Sinop/TÜRKİYE. E-Posta: isilaydin86@gmail.com, ORCID No: 0000-0002-0932-7638.

Newmeyer, 1975 vb.) genellikle nesne durumundaki ad ögesi ile yüklemcil eylemin durumu çalışmalara konu olmuştur. Elli dili kapsayan bir çalışmada, bu dillerde belli eylemlerin yüklem olduğu yapılarda nesne geçişmesinin görüldüğü saptanmıştır (Olthof, van Lier vd., 2020, s. 15): *kes-*, *yap-/et-*, *ye-*, *ara-*, *ver-*, *yıka-*, *koy-*, *kır-*, *öldür-*, *ol-*+fiziksel bir özellik (*kör ol-* vb.), *git-*, *acı çek-*, *sahip ol-*, *al-*, *düş-*, *vur-*, *avla-*, *indir-*, *kaldır-*, *gör-*, *ol-*+deneyimsel durum (*üzgün ol-* vb.), *yakala-*, *öl-* vb.

Türk dillerinde eylemler söz konusu olduğunda geçişmenin farklı örnekleri görülür. Eylemler, yönettikleri sözdizimsel çerçeve içerisinde yer alan özne, yalın durumdaki dolaysız nesne ve nadiren dolaylı nesnelere ile öbek yapıda yer alan sıfat, edat, zarf vb. bazı öğelerle geçişebilirler (ayrıntılı bilgi için bk. Kornfilt, 1997, s. 396-405).

Nesne geçişmesinin iki türü vardır: İlki, *gerçek geçişme* (true/canonical/classical incorporation) olarak adlandırılan, ad ögesi ve eylem arasında tam bir biçimsözdizimsel kaynaşma içeren ve geçişen birimin hem sözdizimsel hem de anlamsal açıdan kesin olarak kısıtlanmasıyla sonuçlanan bir tür birleşmedir. İkincisi ise *sözde geçişme* ya da *yalancı geçişme* (pseudo incorporation) olarak bilinen ve ad ögesi olan nesne ile eylem arasında daha az birleşmişlik içeren bir süreçtir. Bu tür yapılarda da geçişen öğeler hem sözdizimsel hem de anlamsal açıdan bir kısıtlanmaya uğrarlar, ancak gerçek geçişme sürecinden etkilenen yapılara kıyasla bu yapılar sözdizimsel açıdan daha esnekler ve bazı istisnalara açıktır.

Türk dillerinde yalın durumdaki dolaysız nesne ile yüklemcil eylemin birleşmesi sıkça görülmektedir. Nesne geçişmesi olarak adlandırabileceğimiz bu süreç aslında sözdizimsel yapıda nesne ile eylemin birleşmesini ifade eder ve bu tür yapılarda nesne görevini üstlenen ad ögesi sözdizimsel konumunu ve üstlendiği anlamsal rolü yitirir. Başka bir deyişle, eyleme geçişen yapının eyleme bağımlılığı hem sözdizimsel hem de anlamsal açıdan artar. Teoride tüm geçişli eylemler anlamsal olarak uygun bir ad nesnesiyle geçişebilir gibi görünse de her ad+eylem yapısında bu durum gerçekleşmez. Yukarıda dünya dilleri için verilen eylem listesi Türk dilleri için de kabul edilebilir görünmektedir. Ayrıca geçişme sonucu ortaya çıkan yapıların birleşme dereceleri de aşamalıdır. Kimi yapılar sözlükselleşmezken kimileri çeşitli düzeylerde sözlükselleşmekte, mecazlaşmakta ya da deyimleşmektedir.

Aşağıda Türkiye Türkçesi, Özbekçe, Yakutça ve Tatarca örnekler üzerinden nesne geçişmesine uğrayan yapılar gösterilmiştir. Bu yapılar sözdizimsel, anlamsal, sözlüksel açıdan değerlendirilecek, nesne geçişmesinin dilbilgiselleşme, görünüş ve kılınsı açısından durumu irdelenecektir.

(1) Türkiye Türkçesi

- a. *Ayşe çiçek+Ø eki.*
- b. **Ayşe çiçek+Ø sabah eki.*
- c. *Ayşe sabah çiçek+Ø eki.*
- d. *Ayşe çiçeğ+i eki.*
- e. *Ayşe çiçeğ+i sabah eki.*

(2) Özbekçe

a. <i>Anvar rasm+Ø chizdi.</i>	‘Anvar resim çizdi.’
b. <i>*Anvar rasm+Ø tez chizdi.</i>	‘*Anvar resim hızlıca çizdi’
c. <i>Anvar tez resm+Ø chizdi.</i>	‘Anvar hızlıca resim çizdi.’

- d. *Anvar rasm+ni çizdi.* ‘Anvar hızlıca resmi çizdi.’
 e. *Anvar rasm+ni tez çizdi.* ‘Anvar resmi hızlıca çizdi.’

(Levy Forsythe, 2018, s. 56)

(3) Yakutça

- a. *Masha salamaat+Ø siete.* ‘Masha lapa yedi.’
 b. **Masha salamaat+Ø türgennik siete.* ‘*Masha lapa hızlı yedi.’
 c. *Masha türgennik salamaat+Ø siete.* ‘Masha hızlı lapa yedi.’
 d. *Masha salamaat+y siete.* ‘Masha lapayı yedi.’
 e. *Masha salamaat+y türgennik siete.* ‘Masha lapayı hızlı yedi.’

(Baker, 2014, s. 5-8)

(4) Tatarca

- a. *Marat botka+Ø aşa-dı.* ‘Marat lapa yedi.’
 b. **Marat botka+Ø tiz aşa-dı.* ‘*Marat lapa hızlı yedi.’
 c. *Marat tiz botka+Ø aşa-dı.* ‘Marat hızlı lapa yedi.’
 d. *Marat botka+nı aşa-dı.* ‘Marat lapayı yedi.’
 e. *Marat botka+nı tiz aşa-dı.* ‘Marat lapayı hızlı yedi.’

(Lyutikova & Pereltsvaig, 2015, s. 303).

1. Sözdizimsel Açıdan Nesne Geçişmesi

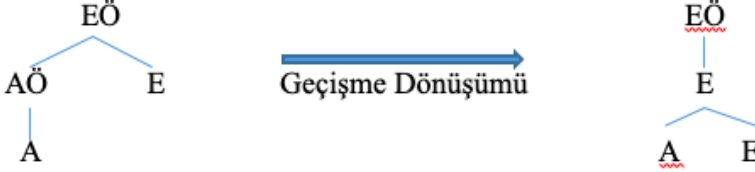
Türk dillerinde yalın durumla işaretlenen dolaysız nesnelere yüklemcil eylem arasında geçişmenin olması yaygın bir durumdur. Bu durum, ayrımsal nesne işaretlemesi yapan, yani nesneyi belirlilik, belirsizlik, özgüllük, gönderimlilik, gönderimsizlik vb. yönlerden işaretleyen Türk dillerinde sıklıkla, yalın durumla işaretlenmiş nesnelere yüklemcil eylemler arasında görülmektedir. Durum yükleme açısından bakıldığında nesne geçişmesinin gerçekleştiği yapılarda eylem öbeğinin başı olan yüklem, nesnesine yalın durum yükler.

(1a) incelendiğinde yalın durumla işaretlenen dolaysız nesne, tümcede yönetici konumunda olan eylemle birleşmiş ve nesnenin gönderimsizleştiği, eylemle yalın dolaysız nesne arasında biçimsel bir bütünlük olduğu ve yüklemcil eylemin sözdizimsel kütüğünün *ek-* olarak değil, *çiçek ek-* olarak algılanmaya başladığı görülmüştür. Aynı durum (2a), (3a) ve (4a)’daki tümcelerde yer alan *rasm* ‘resim’, *salamaat* ‘lapa’, *botka* ‘lapa’ nesnelere ile *chiz-* ‘çizmek’, *sie-* ‘yemek’, *aşa-* ‘yemek’ yüklemleri için de geçerlidir. (1b)’de tümcenin nesnesi olan *çiçek* ögesinin yönetici konumundaki eylemle geçişmesi sonucunda tümcede özgürce yer değiştirebilme özelliğinin ortadan kalktığı ve yüklemle arasına başka bir sözcük giremeyecek biçimde kaynaştığı, dolaysız nesne ile yüklem arasına *sabah* zarf tümlecisi, başka bir deyişle bir eklenti girdiğinde tümcenin dilbilgiselliğinin bozulduğu gözlemlenmektedir. (1c)’de ise eklenti geçişen yapının önüne geldiğinde tümcenin dilbilgiselliğinin bozulmadığı görülür.

(1d)’de belirtme durumuyla işaretlenmiş *çiçeği* ögesi tümcede dolaysız nesne görevindedir ve eylemin zorunlu istemlerinden biridir. (1d)’de de görüleceği üzere *ek-* yüklemcil eylemi ve kendisinden sonra gelen *çiçeği* nesnesi arasında konumsal bir bağımlılık bulunmamaktadır. Diğer bir deyişle, nesne ve eylem sözdizimsel yapıda

konumsal olarak yan yana bulunmak zorunda değildir. (1e)'de ise iki öge arasında başka bir sözlüksel birimin, bir eklenti girebildiği gözlemlenmektedir.

Bu tür bir geçişme, aynı zamanda eylemin istemini değiştiren dönüşümsel bir süreçtir. Türk dillerinde nesne geçişi olduğu öngörülen yapılar geçişli bir E düğümüne sahiptir. Geçişme gerçekleştiğinde ağaç yeniden yapılır. Öbekteki ad ögesi eyleme bitişir ve AÖ düğümü budanır (Nilsson, 1986, s. 115). Şekil 1'de geçişme dönüşümünün öbek yapı üzerindeki etkisi gösterilmiştir:

Şekil 1. Geçişme dönüşümünün öbek yapı üzerindeki etkisi.

Dönüşümler, derin yapıyı yüzey yapıya taşıyan işlemlerdir. Bu tür işlemler gerçekleştiğinde yüzey yapıya yansıyan biçime kimi ögeler eklenebilir, yinelenebilir, diziliş sırası değişebilir, silinebilir ya da bazılarının yerleri başka bir ögeyle doldurulabilir. Nesne geçişi, istemi azaltan bir süreçtir.¹ Geçişme gerçekleştiğinde yüklem yönettiği öğelerden biri olan yalın durumdaki dolaysız nesne, yüklem bir parçası olarak algılandığından eylemin mantıksal istemi de azalmış olacaktır. Başka bir deyişle, nesne geçişi mantıksal düzeyde nesneyi silen, yapıyı geçişsizleştiren bir dönüşümdür. Bu tür bir dönüşüm işleminde, yüzey yapıda nesne görevindeki öge korunmasına rağmen (çünkü dönüşümler yapı koruyucu da olabilirler) geçişsiz bir eylem tümcesinin şekillenmesine çok benzeyen bir yapı oluşur. Tümcede yalın dolaysız nesne pozisyonundaki ad ögesi, artık ifade ettiği varlığın kendisine değil, geçtiği eylemin bildirdiği hareket, olay ya da durumda yer alan varlığın türüne gönderimde bulunarak eylemin anlamını tamamlar. Yani bu tür bir ad ögesi *X*, eylem *Y* olarak nitelendirilirse *X* ögesi kendisine değil, *X+Y*- biçimindeki eylem öbeğine işaret etmektedir.

Dönüşümlerin bir kısmı zorunlu, bir kısmı seçimliktir (Chomsky, 1957, s. 45). Zorunlu dönüşümler, dilbilgisidışı olmayan tümceler elde etmek için yapılan işlemlerdir ve bunun sonucunda çekirdek tümceler elde edilir. Çekirdek tümcelerden yeni tümceler üretmeye yarayan dönüşümler ise seçimliktir. Nesne geçişi, ayrimsal nesne işaretlemesi yapabilen Türk dillerinde, bu yönüyle, seçimlik bir dönüşüm işlemi görüntüsü sergilemektedir.

Yukarıda nesne geçişmesinin iki türünden bahsedilmiştir: Gerçek geçişme ve yalancı geçişme. Türk dillerindeki durumu yalancı geçişme olarak değerlendirmek daha uygun olacaktır. Çünkü Türk dillerinde, örneğin Türkiye Türkçesinde, yalın durumdaki dolaysız nesne ile eylem arasında -sınırlı sayıda olsa da- *bile* ilgeci, *da* bağlacı ve *mX* soru enklitiği gibi yapılar ve parçacıklar girebilmektedir. Gerçek geçişmede, ad ögesi ile eylemin geçişi sonucundan ad ögesinin özerkliğinin hem sözdizimsel hem de anlamsal olarak kesin bir biçimde kısıtlanması söz konusudur. (5a), (5b) ve (5c)'de bu durum örneklenmektedir:

(5) a. *Ayşe çiçek+Ø bile eki.*

¹ Konuyla ilgili ayrıntılı bir çalışma için bk. Aydın Özkan, 2017.

b. *Ayşe çiçek+Ø de ekti.*

c. *Ayşe çiçek+Ø mi ekti?*

2. Anlamsal Açıdan Nesne Geçişmesi

Nesne geçişmesi, aynı zamanda Chomsky'nin (1981) *Yönetim ve Bağlama Kuramı* çerçevesinde öne sürdüğü *rol yutumu* (theta absorption) kavramıyla da paralellik taşımaktadır. Bir öbek yapıda iki ayrı ögenin tek bir birime dönüşmesi ya da dönüşmüş gibi algılanması, bu ögelerin yalnızca sözdizimsel olarak değil, anlamsal açıdan da tek bir birim gibi mi yoksa birbirinden bağımsız olarak yapılar olarak mı değerlendirileceği konusunda bir belirsizlik yaratmaktadır.

Yukarıdaki örnekler incelendiğinde nesne pozisyonunda bulunan ad ögesinin anlamsal olarak bağımsız bir öge mi, yoksa eyleme geçişmiş, başka bir deyişle eylemde erimiş (Sebzecioğlu, 2022, s. 79) bir yapı mı olduğu sorusu akla gelmektedir. Bu durumda nesne pozisyonunda bulunan ögenin eylemden bağımsız olarak anlamsal bir rol yüklenip yüklenmeyeceği konusu da başka bir soruyu oluşturmaktadır.

Yukarıda (1a), (2a), (3a) ve (4a)'da yer alan *çiçek ek-*, *rasm chiz-*, *salamaat sie-*, *botka aşa-* vb. öbekleri artık bir tür birleşik eylem yapısında görünmektedir. Burada nesne pozisyonundaki ad ögesinin eyleme geçişerek bir tür bileşik yapı oluşturduğu açıktır. Bu örneklerde anlamsal düzeyde ETKİLENEN ya da KONU rolünü üstlenen nesne ögesinin yüklendiği rol de eylemin içerisinde yutulur. Böylelikle bu süreç eylemin hem mantıksal hem anlamsal hem de sözdizimsel düzeyde bir isteminin de eksilmesine neden olur.

3. Sözlükselleşme Açıdan Nesne Geçişmesi

Sözlükselleşme, dilde yeni bir yapının belli bir sözlüksel içerikle kullanılması ve yaygınlaşmasıdır (Uzun, 2006, s. 89). Türk dillerinde sözlükselleşme, diğer bir deyişle yeni bir sözcüğün ortaya çıkması ve sözlüklerde bir maddebaşı olarak yer alması ekleme ile gerçektelebildiği gibi çeşitli analitik yapılar aracılığıyla da ortaya çıkabilir. Ekleme yoluyla sözlükselleşme daha çok biçimbilgisi ile ilişkili iken analitik sözlükselleşme sözdizimini ve sözlükbilimi ilgilendirmektedir.

Nesne geçişmesi, analitik sözlükselleşmenin en iyi şekilde gözlemlenmesine olanak sağlayan süreçlerden biridir. Nesne geçişmesi yoluyla oluşan birleşik eylemlerin sözlükselleşme dereceleri aşamalıdır. Bu aşamalar anadil konuşurları tarafından oldukça tahmin edilebilirdir. Örneğin, Türkiye Türkçesinde (1a)'daki *çiçek ek-* gibi bir yapı sözlükselleşmezken aynı yalın durumdaki nesne ile *aç-* eyleminin geçiştiği *çiçek aç-* yapısı hem sözlükselleşmiş hem de deyimleşmiştir. *Güncel Türkçe Sözlük*'te (=GTS) bir maddebaşı olarak yer alan öbeğin ilk anlamı "çiçeklenmek" biçiminde verilirken "mecaz" olarak etiketlenen ikinci anlam "yeniden ortaya çıkmak, görüntü vermek" olarak açıklanmıştır.

Nesne geçişmesi dönüşümüne uğrayan yapılar, zaman içerisinde aşamalı olarak farklı anlamlar kazanabilirler. Bağımsız birer sözlüksel birim olarak dilin genel sözlüklerinde ya da deyim sözlüklerinde yer alabilirler.

Sözlükselleşme derecesi artan ve deyimleşen yapılarda, örneğin *omuz silk-*, *dalga geç-* vb., artık yalın durumla işaretlenen dolaysız nesnenin sözdizimsel bir boşluğu doldurması değil, eylemle tamamen geçişerek yeni ve kendine özgü bir anlam ifade eden bir yapıyı meydana getirmesi söz konusudur. Bu yapılar da dillerin genel sözlüklerinde maddebaşı olurlar.

4. Nesne Geçişmesi ve Dilbilgiselleşme İlişkisi

Nesne geçişmesi, dilbilgiselleşme kuramı ile de bağlantılıdır. Dilbilgiselleşme, çeşitli bağımsız sözlüksel birimlerin, önce bağımlı biçimbirimlere dönüşmesi ve zamanla yok olmasını ifade etse de son yıllarda, tüm sözlüksel ve dilbilgisel yapıların çeşitli etkenler sonucu, sesbilgisel özelliklerini, sözdizimsel bağımsızlığını, anlamını, edimsel içeriğini kaybettiği (Heine & Reh, 1984, s. 15) ya da bu bağlamlar açısından kısıtlandığı bir süreç olarak açıklanır. Başka bir deyişle, dilbilgiselleşmeyi yalnızca bağımsız sözlükbirimlerin ekleşmesi olarak algılamamak gerekir. Bu süreç sonucunda bazı sözlükbirimler ekleşirken bazıları yardımcı eylem, tümleç, tamamlayıcı, edat vb. çeşitli yapılara dönüşebilirler.

Dilbilgiselleşmeyi evrensel bir çerçevede değerlendiren Hopper (1987, s. 141), dilbilgisel değişmelerin çok yavaş ilerlediğini ve bu sürecin dağınık halde meydana gelen küçük değişikliklerle kendini belli ettiğini ifade eder. Dilsel yapılar arasında değişmeye başlama aşamasında olan, değişme belirtisi gösteren ya da belli bir süreçte düzenli olarak değişme gösteren unsurları belirlemeyi ve bu değişimlerin yineleme aralığını çalışmayı hem dilbilimcinin hem de sözlükbilimcinin ortak görevi olarak nitelendirir. Başka bir deyişle, dilbilgiselleşme ve sözlükselleşme arasında bir ayırım görmez.

Humboldt da (1825), dilde bağımsız sözlükbirimlerin bağımlı hale gelmesini aşamalandırmış ve bununla bağlantılı olarak dilbilgisinin oluşumunu dört evreye ayırmıştır. Pragmatik evre olarak adlandırabileceğimiz ilk aşamada, dilbilgisi, aralarındaki bağlantıyı dinleyicinin sezmesi gereken somut nesnelere ve bunların birbiriyle ilişkisini kapsamaktadır. İkinci aşama olan sözdizimsel evrede bazı sözcükler belirli anlamların oluşması amacıyla sözdizimsel bir sıralamaya dahil olmaya başlar ve kendi anlamlarını kısmen de olsa kaybederler. Üçüncü aşama, ekleşmedir. Bu aşamada dilbilgiselleşmeye uğrayan sözcük, birleştiği yönetici ya da baş ile ilişki kuran bir yapı haline gelir ve büyük ölçüde anlamını kaybeder. Son olarak biçimbilgisel evrede ise yapı, sesbilgisel değişikliğe uğramış, anlamını kaybetmiş ve bir biçimbirim haline gelmiştir. (1a), (2a), (3a) ve (4a)'da görülen nesne geçişmesine uğrayan eylem öbekleri, bu sınıflandırmaya göre sözdizimsel evrededir. Bu eylem öbeklerinde yönetici yüklem kontrolündeki nesne, sözdizimsel olarak pozisyonunu kaybetmeye başlayarak yüklem bir parçasıymış gibi algılanır, tümce içerisinde serbestçe yer değiştirme özelliğini kaybeder ve anlamsal olarak da üstlendiği rolleri ve bazı özelliklerini kaybederek geçtiği eylemle bağlantılı yeni bir görünüm kazanır.

Nesne geçişmesi nedeniyle, bir tümcesel yapıda ad ögesi durumunda olan nesnenin bu özelliğini yitirmesi, eylemin isteminin sözdizimsel olarak azalması ve anlamsal olarak eylemin nesneye yüklediği rolün yutulması, ortaya yeni bir sözlüksel kütüğe sahip bir *arabirleşik yapı* çıkması, dereceli olarak bu yapının sözlükselleşmesi gibi durumlar aynı zamanda dilbilgiselleşmenin de bir sonucudur.

5. Nesne Geçişmesi, Görünüş ve Kılınış İlişkisi

Görünüş (aspect), olayları kendi sınırları bağlamında gözlemlemeye olanak tanıyan öznel bakış açılarını ifade eden dilbilgisel bir kategoridir (Johanson, 2016). Görünüş, Türk dillerinde genellikle eylemin aldığı zaman ve kip biçimbirimleri ile işaretlenirler. Eylemler ve eylem öbekleri, aldıkları zaman ve kip eklerinden bağımsız olarak, sözlük anlamlarından kaynaklanan bir zaman içeriği de taşırlar. Bu tür yapıların iç zamansal özelliklerine ilişkin bu bilgiye *kılınış* (actionality) adı verilir (Aslan Demir, 2014, s. 15). Görünüş ve kılınış, dil çalışmalarında uzunca bir süre aynı başlık altında ele alınmıştır.

Kılınış, görünüşün bir alt kategorisi olarak algılanmış ve *sözlüksel görünüş* (lexical aspect) olarak da adlandırılmıştır. Ancak görünüş, çekimsel biçimbilgisi ile ilişkiliyken kılınış, eylemin sözlüksel anlamıyla ilgili bir kategoridir ve türetimsel süreçlerle belirlenir. Görünüş, temel olarak, eylemin ya da eylem öbeğinin bitmişliği ve bitmemişliğini, kılınış ise sahip olduğu sözlüksel kütüğün yansıttığı anlamsal içeriğin tarz ve biçimini ifade eder (Agrell, 1908, s. 78).²

Nesne geçişi, görünüşü doğrudan etkilemezken kılınış kategorisi üzerinde değişikliğe sebep olur. Eylemlerin ya da eylem öbeklerinin kılınışı, tamamlayıcılar, tümleçler, yardımcı eylemler gibi çeşitli kılınış işlemcileri aracılığıyla değiştirilebilir. Nesne geçişi de eylem öbeklerinin kılınışı üzerinde değişikliğe neden olan yapılardan biridir. Nesne geçişmesine uğrayan yapıların kılınış özelliklerinin tümcede görülebilir olması için görünüşün işaretlenmesine gerek yoktur.

Her eylem, başlangıç, akış ve bitiş şeklinde üç evreden oluşur. Başlangıç ve bitiş, bir eylemin doğal sınırları ve dönüşüm noktalarını ifade eder (Bacanlı, 2014, s. 29). Bununla birlikte eylemler, bildirdikleri olay ya da durumun gerçekleşme şeklini sezdiren *başlama* (başla-), *bitme* (sonlan-), *sürme* (sür-), *değişme* (yeşer-), *anlık gerçekleşme* (hapşır-) vb. zamansal bilgiler taşır. Bu anlamsal bileşen eylemlerin sözlüksel kütüğünde yer alır. Vendler (1967), eylemleri taşıdıkları bu sezdirimsel özellikleri göz önünde bulundurarak kılınış özellikleri bakımından dörde ayırmıştır: etkinlik (activity) bildiren eylemler, başarımlar (accomplishment) bildiren eylemler, erişme (achievement) bildiren eylemler ve durum (state) bildiren eylemler. Vendler'in yaptığı bu sınıflandırma, büyük ölçüde bağlama dayalı olan sözdizimsel delillere dayalıdır.

Breu (1994), Vendler'den farklı olarak kılınışla ilgili bilgileri dilbilgisel görünüşle bağdaştırmış ve aynı sözcükbirimin kılınış bilgisini farklı görünüş biçimlerinden yola çıkarak şekillendirmiştir. Buna göre eylemlerin kılınışını genel olarak *basit* ve *karmaşık* olarak ikiye ayırmıştır. Basit kılınış sınıfları, tamamen durum bildirenler (totally static), görece durum bildirenler (relatively static), etkinlik bildirenler (activity) ve tamamen sonluluk bildirenler (totally terminative) olarak nitelendirilir. Bunlar belirli koşullarda bir araya gelerek diğer basit sınıflarla birleştirilemeyen tamamen durum bildirenler hariç karmaşık sınıflar oluşturmak için kullanılırlar. Breu'ya göre (1996, 1998), geçişmeye uğrayan yapıların kılınış açısından farklı bir görünümüleri vardır. Bu tür karmaşık kılınışlı yapılar üç basit kılınış sınıfını birleştirmesi bakımından farklıdır: etkinlik bildirme, tamamen sonluluk bildirme ve durum bildirme.

Bu tür yapılar hem eylemin doğal bitiş noktasına (tamamen sonluluk) giden hazırlık aşamasını (etkinlik) hem de bu doğal bitiş noktasını takip eden sonuç aşamasını (görece durumsal) kodlar. Başka bir deyişle, nesne geçişmesine uğramış eylem öbeklerinin içkin zamansal anlamı, belirli bir süre diliminde gerçekleşen bir süreci içeren, ancak belirli bir noktada sonlanmayan veya bir sonlanma noktası bulunmayan, görece bir sonlanma noktasına sahip olan, tamamlanması gereken bir sonlanma noktasına ilerleyen veya bir sonlanma noktası bulunması gereken bir durumu aynı anda sunmaktadır. Örneğin (1a)'daki *çiçek ek-* yapısı görünüş işaretleyişinden bağımsız değerlendirildiğinde hem *çiçek ek-* eyleminin doğal bitiş noktasına giden bir hazırlık aşamasını hem bu eyleme hazırlık aşamasını hem de doğal bir bitiş noktasını temsil edebilir (tohumun

² Burada her iki konunun ayrıntılarına ya da konuyla ilgili tartışmalara girilmeyecektir. Konuyla ilgili ayrıntılı okumalar için bk. Vendler, 1967; Verkuyl, 1972; Karadoğan, 2009; Aslan Demir, 2014; Johanson, 2016; Aydemir, 2019.

hazırlanması, toprağın kazılması, sulanması, ekimin gerçekleştirilmesi, ekimin tamamlanması vb).

Sonuç

Geçişme, iki sözlüksel ögenin sözdizimsel konumlarını etkileyecek şekilde birbirine kaynaşmasıdır. Bu tür yapılar tümcede biçimsel olarak iki ayrı katılan gibi görünse de işlev, konum ve anlamsal roller açısından tek bir birim haline gelirler. Türk dilleri açısından değerlendirildiğinde özellikle ana ya da yan tümce yüklemi olan eylem ile yönettiği nesne arasında böyle bir birleşmenin meydana gelmesi yaygındır. Nesne geçişmesinin sözdizimsel, anlamsal, sözlüksel açıdan çeşitli sonuçları olmaktadır.

Türk dilleri ayrımsal nesne işaretlemesi yapmaktadır. Yani, bu dillerde yönetici konumundaki eylem, nesnesi pozisyonundaki ad ögesine belirlilik, belirsizlik, gönderimlilik, gönderimsizlik gibi olguları işaretlemektedir. Sözdizimsel açıdan değerlendirildiğinde, nesne geçişmesinin gerçekleştiği yapılarda eylem öbeğinin başı olan yüklem nesnesine yalnızca yalın durum yüklediği, bunun sonucunda nesnenin belirsizleştiği ve gönderimsizleştiği görülür. Ayrıca nesnenin tümcede ya da öbek yapıda özgürce yer değiştirme özelliği ortadan kalkar ve yüklemle arasına başka sözcük giremeyecek şekilde kaynaşır. Sözdiziminin esnekliği azalır. Ancak bir istisna olarak sayıca sınırlı olan kimi yapıların nesne geçişmesine uğrayan öbeğin arasında girebilmesi, Türk dillerindeki durumun “yalancı geçişme (sözde geçişme)” olarak değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir. Nesne geçişmesinin sözdizimsel sonuçlarından bir diğeri ise istemi azaltmasıdır. Geçişme sonucunda eylemin yönetim çerçevesinde bir öge olarak yer alan yalın durumla işaretlenmiş dolaysız nesne, sözdiziminde yüklem bir parçası olarak algılanır ve eylemin mantıksal istemi bir azalmış olur. Aynı zamanda yüklem öbeği geçişsizleşir. Bu, derin yapının yüzey yapıya taşınmasında gerçekleşen bir dönüşüm işlemidir. Bu dönüşüm sonucunda yüzey yapıda nesne görevindeki öge korunmasına rağmen geçişsiz bir eylem tümcesine çok benzeyen bir yapı oluşur.

Nesne görevindeki ad ögesinin yönetici eyleme geçişiyle kaynaşmışlık derecesi düşük bir tür bileşik yapı oluşur. Bu yapılarda rol yutumu gerçekleşir. Anlamsal düzeyde ETKİLENEN ya da KONU rolündeki nesne ögesinin yüklendiği rol eylemin içerisinde yutulur. Böylelikle eylemin yönetim çerçevesindeki anlamsal istem de bir azalır.

Nesne geçişmesine uğrayan yapılar zamanla analitik sözlükselleşmenin bir örneği haline gelebilirler. Bu yapıların sözlükselleşme dereceleri aşamalıdır. Ancak zaman içerisinde deyimleşebilir, yeni anlamlar kazanabilir ve sözlüklerde maddebaşı olarak yer alabilirler.

Nesne geçişi, dilbilgiselleşme olgusunun çeşitli aşamalarının gözlemlenebildiği bir süreçtir. Nesne geçişmesine uğrayan yapılarda eylem öbeğinin içerisinde bir ad öbeği konumunda bulunan nesnenin bu konumunu kaybederek eylemin bir parçası haline gelmesi, isteminin çeşitli düzeylerde azalması, anlamsal olarak eylemin nesneye yüklediği rolün yutulması, ortaya yeni bir yönetim çerçevesine ve sözlüksel kütüğe sahip bir yapının çıkması dilbilgiselleşme sürecinin birer sonucudur.

Nesne geçişi, görünüşü doğrudan etkilemez, ancak kılınış üzerinde değişiklik yapar. Nesne geçişmesine uğrayan yapının kılınışı da değişir. Nesne geçişmesine uğrayan yapıların kılınışları üç basit kılınış sınıfını bir araya getirmesi bakımından ilginçtir. Karmaşık kılınışlı olarak adlandırabileceğimiz bu tip yapılarda hem eylemin doğal bitiş noktasına giden bir hazırlık aşaması hem de bu doğal bitiş noktasını takip eden sonuç aşaması kodlanır.

Kaynakça

- Aslan Demir, S. (2014). *Görünüş kategorisi Türkmençe örneği*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Aydemir, İ. A. (2019). *Türkçede zaman ve görüntüş sistemi*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Aydın Özkan, I. (2017). *Evrinsel dilbilgisi ve Türkçede istem*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Bacanlı, E. (2014). *Kılınş Kategorisi ve Altaycada kılınş belirleyicisi olarak art filler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Baker, M. (2014). Pseudo noun incorporation as covert incorporation: linearization and crosslinguistic variation. *Language and Linguistics*, Volume 15, s. 5-46.
- Breu, W. (1994). Interactions between lexical, temporal and aspectual meanings. *Studies in Language* 18: 23-44.
- Breu, W. (1996). Komponentenmodell der Interaktion von Lexik und Aspekt. In Wolfgang Girke (ed.), *Slavistische Linguistik 1995*, 37-74. München: Verlag Otto Sagner.
- Breu, W. (1998). Komplexe aktionale Verbklassen, insbesondere Inchoativa. In Tilman Berger (ed.), *Slavistische Linguistik 1997*, 55-80. München: Sagner.
- Chomsky, N. (1957). *Syntactic structures*. Paris: Mouton.
- Chomsky, N. (1981). *Lectures on government and binding*. Dordrecht: Foris.
- GTS = *Güncel Türkçe Sözlük*. Erişim Adresi (2023, 20 Haziran): <https://sozluk.gov.tr/>
- Heine, B., & Reh, M. (1984). Grammaticalization and reanalysis in African languages. Hamburg: H. Buske.
- Hopper, P. (1987). Emergent grammar. *Berkeley Linguistic Society*, Volume 13, s. 139-157.
- Humboldt, W. v. (1825). Über das Entstehen der grammaticalischen Formen und ihren Einfluß auf die Ideenentwicklung. *Abhandlungen der Königlichen Akademie der Wissenschaften zu Berlin*: 401-430.
- İmer, K., Kocaman, A., & Özsoy, S. (2013). *Dilbilim sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Johanson, L. (2016). *Türkçede görünüş* (N. Demir, Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karadoğan, A. (2009). *Türkiye Türkçesinde kılınş*. Ankara: Divan Kitap.
- Kornfilt, J. (1997). *Turkish*. London: Routledge.
- Levy Forsythe, Z. (2018). *Object incorporation in Uzbek*. Israel: Ben-Gurion University of the Negev the Faculty of Humanities and Social Sciences Abrahams-Curiel Department of Foreign Literatures and Linguistics Master Thesis.
- Lyutikova, E. & Pereltsvaig, A. (2015). The Tatar DP. *The Canadian Journal of Linguistics / La revue canadienne de linguistique*, 60 (3), s. 289-325.
- Mandirussian, G. (1975). Noun-incorporation in universal grammar. *Chicago Linguistic Society*, Volume 11, s. 383-389.
- Newmeyer, F. J. (1975). The Position of incorporation transformations in the grammar. *Berkeley Linguistics Society*, Volume 1, s. 333-342.
- Nilsson, B. (1986). Object incorporation in Turkish. Aksu-Koç, Erguvanlı, Taylan (Ed.) *Proceedings of the Turkish Linguistics Conference August 9-10 1984* içerisinde (s. 113-128). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Olthof, M., Van Lier, E. vd. (2020). Verb-based restrictions on noun incorporation across languages, *Linguistic Typology 2020*, s. 1-46.
- Öztürk, B. (2005). Pseudo-incorporation of agents. *University of Pennsylvania Working Paper in Linguistics*. Volume 11, Issue 1, s. 213-226.
- Sebzecioğlu, T. (2022). *Rol kuramı ve Türkçede konusal roller*. Ankara: Sonçağ Akademi.
- Uzun, N. E. (2006). *Biçimbirim: temel kavramlar*. İstanbul: Papatya Yayınları.
- Vendler, Z. (1967). *Linguistics in philosophy*. New York: Cornell University Press.
- Vekuyi, H. (1972). *On the compositional nature of the aspects*. Dordrecht: Reidel.

